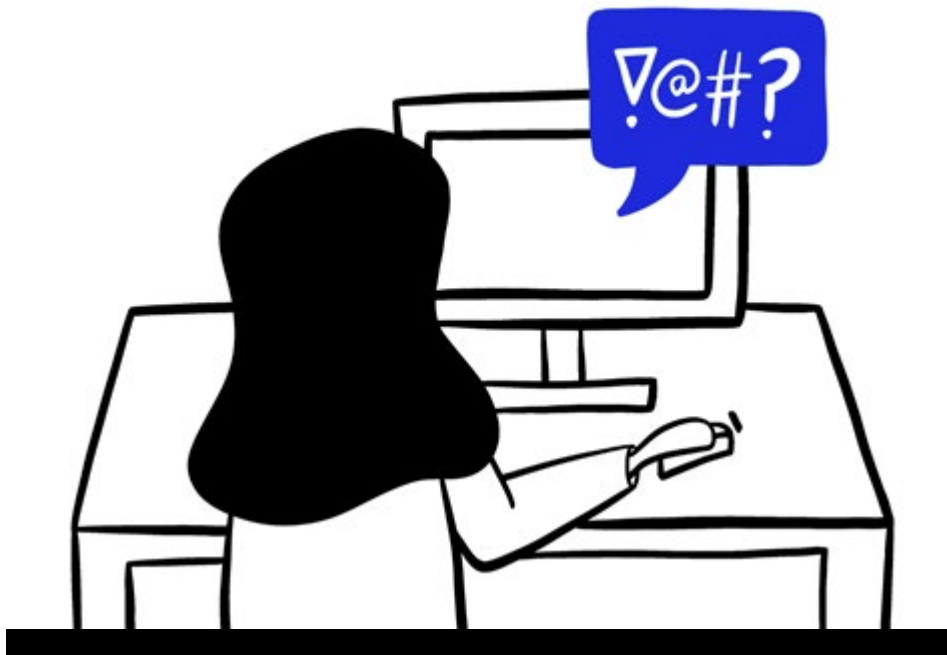

NAAR ONLINE VEILIGHEID VAN POLITIEKE AMBTSDRAGERS

Kwalitatief onderzoek naar
de impact van online haat op
politieke ambtsdragers bij het
invullen van hun ambt.

Colofon

Onderzoeksrapport
**'Naar online veiligheid van politieke
ambtsdragers'**

Onderzoek door
**Stichting DeGoedeZaak
Studio Jiska Broere
Roopini Partiman**

Vormgeving en illustraties
Studio Jiska Broere

Contact
info@degoedezaak.org

Datum
Maart 2023

INHOUD

00	Samenvatting	3
01	Introductie	5
02	Onderzoeksopzet	6
03	Vooronderzoek	8
04	Inzichten kwalitatief onderzoek	10
	01. Zo ervaren wij online haat	10
	02. Zo gaan wij om met online haat	14
	03. Zo gaat onze omgeving om met online haat	17
	04. Zo beïnvloedt online haat ons handelen	20
05	Aanbevelingen	22
	01. Zo ontstaat er meer bewustzijn	22
	02. Zo worden er duidelijk afspraken gemaakt	24
	03. Zo communiceren we over een gewenste cultuur	25
	04. Zo kan onze weerbaarheid worden verhoogd	27
	05. Zo worden we gesteund	29

00 SAMENVATTING

Sociale media kanalen worden tegenwoordig regelmatig door politieke ambtsdragers gebruikt om hun standpunten te delen en in contact te komen met de burgers. Helaas is er op die platformen ook veel haat te vinden. De hoeveelheid haat groeit, en met name de minderheden ondervinden dat. Vrouwelijke politieke ambtsdragers en politieke ambtsdragers van kleur worden vaker en harder getroffen. Online haat kan een grote impact hebben op het individu, maar mogelijk ook op de samenleving. **Dit onderzoek zoomt in op de ervaringen met online haat van vrouwelijke politieke ambtsdragers en politieke ambtsdragers van kleur, om in kaart te brengen wat de invloed daarvan is op het invullen van hun ambt.**

Dit kwalitatieve onderzoek bestaat uit een vooronderzoek van literatuur en nieuwsberichten, en semi gestructureerde, kwalitatieve interviews met zeventien politieke ambtsdragers. Tot de deelnemers behoren zowel ervaringsdeskundigen die zelf te maken hebben gehad met online haat, als experts die online haat van dichtbij bij anderen hebben meegemaakt en een belangrijke rol spelen bij het bieden van steun. Onder de ervaringsdeskundigen bevinden zich voornamelijk volksvertegenwoordigers, maar ook enkele bestuurders en politiek actieve burgers die een politieke carrière ambiëren. De deelnemers zijn verspreid over verschillende politieke partijen.

Alle deelnemers van het onderzoek ervaren online haat, van onwenselijke opmerkingen tot aan strafbare feiten zoals bedreigingen. De frequentie en het haatgehalte van de haatuitingen bepalen de impact ervan. Één keer kunnen ze van zich af laten glijden, maar structureel haat ontvangen gaat zijn tol eisen. Online uitingen voelen haatvol wanneer het op de persoon is gericht. Haat van collega politici en haat richting dierbaren raakt de deelnemers extra hard.

Online haat lijkt er volgens de deelnemers 'nou eenmaal bij te horen', het zit momenteel in de cultuur van de politieke arena. Politieke ambtsdragers moeten het accepteren en anders leren ze er vanzelf mee omgaan, geven de deelnemers aan. Die omgang kost deelnemers veel energie. De meeste besteden er daarom zo min mogelijk aandacht en tijd aan, blokkeren accounts en verwijderen comments. **Met name aangifte doen of een melding doen kost te veel energie, en wordt daarom lang niet altijd gedaan.** Enkele deelnemers spreken zich wel publiekelijk uit over online haat. Iets waar alle deelnemers de waarde van inzien, maar niet iedereen de energie voor heeft.

De directe omgeving van politieke ambtsdragers biedt gelukkig vaak steun en empathie na een ervaring met online haat. Binnen de gemeenteraad of fractie hebben deelnemers vrijwel allemaal iemand waar ze terecht kunnen, zij het een officieel vertrouwenspersoon of een goede kennis. Toch is het voor de omgeving lastig te begrijpen wat de impact van online haat is, en hoe ze het tegen kunnen gaan. Fracties zijn zoekende, maar willen wel graag iets doen. De deelnemers uiten vooral een grote behoefte aan publiekelijke steun van collega politici in het moment, naast de steun achteraf.

De meeste deelnemers geven aan dat ze hun politieke carrière niet zullen neerleggen door online haat - ze willen de zenders niet laten winnen. Toch heeft het wel impact op hun handelen. **Politieke ambtsdragers leggen zichzelf steeds vaker zelfcensuur op.** Enkele deelnemers geven aan hun politieke ambities zelfs op te hebben gegeven of bij te hebben gesteld door hun ervaringen met online haat.

Om de online veiligheid van politieke ambtsdragers te verbeteren, kan er op meerdere vlakken actie ondernomen worden. Het is belangrijk dat er meer communicatie wordt opgezet rondom de impact van online haat en de gewenste cultuur waar online haat niet getolereerd wordt. **Door helderdere communicatie wordt het probleem erkend en wordt er een nieuwe norm gesteld.** Het bewustzijn van de directe omgeving zal ook vergroot moeten worden. Dit kan gerealiseerd worden door alle ervaringen van online haat, van relatief mild tot strafbaar, laagdrempelig te laten melden en zodoende te registreren. Daarnaast is het goed om mensen binnen overheidsinstanties met elkaar in gesprek te laten gaan en ervaringen uit te wisselen. **Ook zullen er binnen deze instanties duidelijke afspraken gemaakt moeten worden over de grenzen van getolereerd online gedrag.** Zodoende kunnen politieke ambtsdragers elkaar beter aanspreken wanneer deze grenzen worden overschreden, plus de onderlinge steunrol is door hen beter invulbaar.

Politieke ambtsdragers moeten zo goed mogelijk voor worden bereid, middels trainingen en andere informatiebronnen, op hun eigen online veiligheid. Preventie kan een hoop leed voorkomen. Mocht iemand toch slachtoffer worden van online haat, dan moet de juiste steun paraat zijn. Het moet duidelijk zijn waar politieke ambtsdragers naartoe kunnen, een melding maken moet zo laagdrempelig mogelijk zijn en vervolgacties moeten zo veel mogelijk uit hun handen worden genomen wanneer daar behoefte aan is. Voldoende capaciteit en kennis bij de politie is nodig om meldingen en aangiftes passend te behandelen. Alleen dan kunnen we binnen de samenleving de norm van ongewenst online gedrag zetten en kunnen zenders van haat daadwerkelijk worden aangepakt.

Alle aanbevelingen om de online veiligheid van politieke ambtsdragers te bevorderen, gebaseerd op de uitkomsten van dit onderzoek, zijn te lezen in [Hoofdstuk 5 Aanbevelingen](#).

Online haat kan de uitgangspunten van de democratie onder druk zetten, door het creëren van onveiligheid en zelfcensuur. Voor het beschermen van de vrijheid van meningsuiting is het essentieel om te faciliteren dat alle burgers politiek actief kunnen zijn. Iedereen zou met een veilig gevoel deel moeten kunnen nemen aan het maatschappelijk debat. **De politieke arena en alle overheidsinstanties zullen gezamenlijk moeten opstaan tegen online haat, om de veiligheid van alle politieke ambtsdragers te waarborgen.**

01 INTRODUCTIE

Met de opkomst van sociale media zijn er tal van nieuwe platformen ontstaan waar politici zich uit kunnen spreken. Een grote meerwaarde van deze platformen is het laagdrempelig faciliteren van contact tussen burgers en volksvertegenwoordigers. Helaas gaat deze ontwikkeling hand in hand met de opkomst van online haat. Deze sociale media platformen worden namelijk ook gebruikt voor persoonlijke aanvallen op en uitingen van haat jegens politici.

Online haat, ook wel cyberpesten of trollen genoemd, is een breed begrip en kan door iedereen anders worden geïnterpreteerd. Wanneer er in deze rapportage gesproken wordt van online haat wordt er bedoeld op 'elke online communicatie of uiting die haat, discriminatie of geweld tegen een persoon of groep aanmoedigt of bevordert'.

Online haat is inmiddels uitgegroeid tot een groot probleem. De hoeveelheid haatuitingen en het haatgehalte daarvan zijn de afgelopen jaren flink toegenomen (Nijenhuis, 2021). Het wordt ook in de media steeds duidelijker hoe onveiligheid voor politici, specifiek vrouwen en politici van kleur, toeneemt (Saris & Van de Ven, 2021).

De laatste jaren is er ook meer aandacht gekomen voor diversiteit in het Nederlandse openbaar bestuur, met positieve diversifiëring tot gevolg. Voor het beschermen van de vrijheid van meningsuiting is het essentieel om te faciliteren dat alle burgers politiek actief kunnen zijn, en dit werk veilig kunnen uitvoeren. Naar aanleiding hiervan voert DGZ in opdracht van BZK dit onderzoek uit naar Online Haat richting politieke ambtsdragers. We brengen de verhalen, behoeften en uitdagingen van ervaringsdeskundigen en experts in kaart en komen met aanbevelingen hoe mensen die actief zijn in een politieke functie (of deze ambiëren) beter beschermd en begeleid kunnen worden. Zodoende streven we naar een politieke arena waarin iedereen zich veilig voelt om actief deel te nemen aan het maatschappelijk debat en zich in te zetten voor diens overtuigingen.

In deze rapportage is de opzet van het kwalitatieve onderzoek te vinden, gevolgd door de belangrijkste inzichten vanuit het onderzoek en afsluitend aanbevelingen om de digitale veiligheid van politici te versterken.

02 ONDERZOEKSOPZET

Onderzoeksvraag

Logischerwijs kan het ontvangen van online haat door het individu dat het betreft worden ervaren als onprettig en onveilig. Echter, online haat tegen individuen kan ook op maatschappelijk niveau een grote impact veroorzaken. Wanneer politici zich niet veilig voelen om diens eigen politieke overtuigingen te uiten op sociale media of, erger nog, besluiten helemaal niet (meer) deel te nemen aan de politiek, kunnen de belangrijkste uitgangspunten van de democratie en de vrijheid van meningsuiting in gevaar komen.

Het is dan ook van groot belang om in kaart te brengen wat de impact is van online haat op het handelen van politieke ambtsdragers. De onderzoeksvraag luidt daarom als volgt:

Hoe beïnvloedt online haat politieke ambtsdragers bij het invullen van hun ambt?

Het beschermen van de veiligheid van politieke ambtsdragers stopt niet bij het begrijpen van de invloed van online haat op hun handelen - er moet ook gekeken worden naar verbetering. Een toolkit, zoals die door DeGoedeZaak is ontwikkeld, zou kunnen helpen bij het creëren van een veilige online omgeving. Om de waarde van deze toolkit, en van andere ondersteuningsmiddelen te bepalen, worden de behoeften rondom steun en het veiliger maken van de arena ook in kaart gebracht. De tweede, aanvullende, onderzoeksvraag luidt daarom:

Wat is er nodig om een veiligere online arena te creëren voor politieke ambtsdragers. Welke rol kan de bestaande toolkit spelen en wat is aanvullend nodig?

Aanleiding

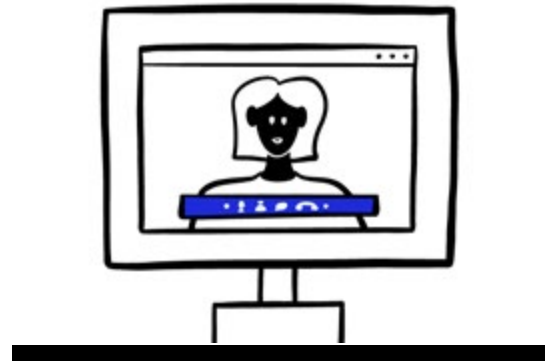
In 2021 heeft DeGoedeZaak, met financiële steun van het SIDN fonds, een onderzoek gedaan naar online haat richting maatschappelijke veranderaars. Als uitkomst van dit onderzoek en project is de online toolkit '[Eerste Hulp Bij Online Haat](#)' gelanceerd. Een hulpmiddel voor maatschappelijke veranderaars, dat sinds de lancering regelmatig leidt tot media-aandacht en raadpleging bij politieke besluitvorming (Van Bekkum 2021, Runhaar 2021).

De specifieke dreiging van online haat richting politiek actieve burgers lijkt echter eerder toe dan af te nemen (Van Beek, 2020). Dat heeft niet alleen gevolgen voor het individu, maar ook voor de samenleving; een toename van online haat kan de belangrijkste uitgangspunten van onze democratie onder druk zetten. Door in kaart te brengen wat de huidige rol en impact is van online haat op de politieke participatie van politieke ambtsdragers, kunnen concrete en waardevolle aanbevelingen worden gedaan voor het waarborgen en verbeteren van het gevoel van veiligheid. Hiermee kunnen we de gezonde democratie van Nederland beschermen, want iedereen zou zich moeten kunnen uitspreken zonder diens gevoel van veiligheid te verliezen.

Onderzoeksmethoden

In dit onderzoek zijn er drie stappen gevolgd. Allereerst is er **01) Vooronderzoek** gedaan. Hier is gekeken naar het onderzoek van DeGoedeZaak voor de online toolkit 'Eerste Hulp Bij Online Haat'

en andere onderzoeken rondom online haat in de politieke arena, specifiek gericht op vrouwen, personen van kleur en andere gemarginaliseerde groepen mensen in Nederland. Daarnaast is er naar berichtgeving in de traditionele media gekeken over online haat jegens politieke ambtsdragers in de periode van 2020 tot 2023. Met de inzichten hieruit zijn vervolgens **02) Kwalitatieve interviews** afgenomen, bij zowel ervaringsdeskundigen als experts. Tijdens deze semi-gestructureerde interviews werden de deelnemers gevraagd naar hun verhalen, ervaringen en behoeften met betrekking tot online haat en het bestrijden daarvan. Deze kwalitatieve interviews zijn afwisselend online en offline afgenomen, naar voorkeur van de deelnemer. In de laatste stap **03) Kwalitatieve analyse en aanbevelingen**, zijn alle uitkomsten van het vooronderzoek en de kwalitatieve interviews geanalyseerd en gebundeld in inzichten verdeeld over vier categorieën.

Doelgroep en deelnemers

In het voorgaande onderzoek van DeGoedeZaak, uit 2021, is er gekeken naar online haat tegenover veranderaars in het algemeen. In dit huidige kwalitatieve onderzoek zoomen we verder in op vrouwelijke politieke ambtsdragers en politieke ambtsdragers van kleur.

De deelnemers van dit onderzoek zijn ervaringsdeskundigen en experts. Onder ervaringsdeskundigen vallen alle politieke ambtsdragers die zelf te maken hebben (gehad) met online haat. Binnen deze groep spraken we vooral met volksvertegenwoordigers, maar ook met enkele bestuurders en politiek actieve burgers die een functie als volksvertegenwoordiger ambiëren. Experts zijn de mensen die regelmatig in contact staan met de ervaringsdeskundigen, een ondersteunende rol op zich nemen en nazorg bieden, zoals griffiers of vertrouwenspersonen.

Bij zowel de ervaringsdeskundigen als de experts is er getracht een spreiding te vertegenwoordigen wat betreft genderidentiteit, seksuele oriëntatie, etniciteit, leeftijd en politieke oriëntatie. In totaal zijn er twaalf ervaringsdeskundigen geïnterviewd, en vijf experts. Hieronder is een overzicht te zien van de verdeling van de deelnemers op basis van de bovengenoemde aspecten.

- **Genderidentiteit, seksuele oriëntatie en etniciteit:** onder de ervaringsdeskundigen spraken we 9 vrouwen, waarvan 3 van kleur, en 3 mannen, waarvan 2 van kleur. Hieronder vallen 4 queer ervaringsdeskundigen. Daarnaast spraken we 3 vrouwelijke experts, en 2 mannelijke.
- **Leeftijd:** de leeftijd van de ervaringsdeskundigen varieert tussen de 25 en 65 jaar, die van de experts tussen de 30 en 50 jaar.
- **Politieke oriëntatie:** de ervaringsdeskundigen zijn zowel rechts als links georiënteerd en vertegenwoordigen samen 8 verschillende politieke partijen. Binnen de experts is ook variatie in politieke oriëntatie vertegenwoordigd, en dragen twee experts geen politieke kleur uit, zoals burgemeesters of griffiers.

03 VOORONDERZOEK

Je online uitspreken tegen onrecht gaat vaak gepaard met haat of intimidatie. Je kunt het slachtoffer worden van zogenaamde ‘trollen’ en groepen die je intimideren, bedreigen of onjuiste informatie over je verspreiden. Dit kan enorme gevolgen hebben, online én offline. Omgaan met online haat kost veel tijd en energie, en het kan ertoe leiden dat je je minder vrij uit online (DeGoedeZaak, 2021).

Huidige stand van zaken

Er is afgelopen jaren onderzoek gedaan naar online haat richting politiek actieve vrouwen in Nederland. De grootste publicaties hierover zijn van de afgelopen jaren:

- De Groene Amsterdammer, media analyse van tweets met online haat richting vrouwen in de politiek genaamd ‘Misogynie als politiek wapen’ (2021)
- Atria, kwalitatief onderzoek ‘Het Online Plafond’ naar online haat richting vrouwen in de lokale politiek (2022)
- Rathenau Instituut onderzoek ‘Online Ontspoord’ (2021)

Andere interessante onderzoeken zijn:

- Amnesty International onderzoek ‘Troll Patrol’ naar online haat richting vrouwelijk politici en journalisten in de VK en de VS (2017/2018)
- ‘We have to work 10 times harder’, master thesis van Van der Poel (2022) over vrouwen met politieke ambities en posities in de gemeenteraad
- Het ‘Equal Power Now’ internationale onderzoek naar politieke participatie van vrouwen en meisjes, gefundeerd door Plan International (2022)

In het Rathenau rapport wordt onderscheid gemaakt in schadelijk online gedrag, te zien in de afbeelding rechts. Dit ondersteunt het onderzoek op wat de term ‘online haat’ inhoudt.

Figuur 1: De verschillende vormen van online haat (Rathenau Instituut, 2021).

Politiek actieve vrouwen (van kleur) en politici van kleur

Onderzoeken schetsen duidelijk het beeld dat er een onevenredige hoeveelheid online haat jegens vrouwelijke politieke ambtsdragers is ten opzichte van hun mannelijke collega's (Steijaert & Wijnhoven, 2022). Bij vrouwen van kleur in de politiek spelen racisme, misogynie en xenofobie een grote rol, en vrouwen van kleur blijken procentueel het meest getroffen door online haat (Saris & Van de Ven, 2021). Dit naast de meest zichtbare politici zoals lijsttrekkers en prominente leden van de Tweede Kamer. Er is tot nog toe weinig te vinden over specifieke online haat jegens mensen van kleur en mensen met migratieachtergrond in de politiek. Dit gegeven sterkt de aanpak dat we in dit kwalitatieve onderzoek juist deze doelgroep willen spreken.

Gevolgen online haat voor politici

De eerder genoemde onderzoeken wijzen daarnaast uit dat online haat in de politiek tot gevolg kan hebben dat...

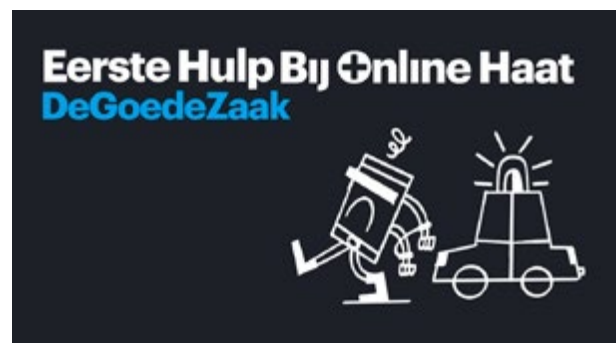
- Politieke ambtsdragers (vroegtijdig) aftreden uit hun functie;
- Vrouwen en mensen van kleur...
 - Minder geneigd zijn zich (opnieuw) kandidaat te stellen;
 - Meer online haat krijgen dan hun witte, mannelijke collega's;
 - De online haat relatief vaker van persoonlijke en discriminerende aard is;

Bestaande initiatieven rondom online haat in de politiek

Er bestaan meerdere campagnes en initiatieven tegen online haat in Nederland. In de bredere maatschappij heeft Movisie de campagne [#DatMeenJeNiet](#) (2020-heden) gevoerd. Ook lokaal in de politiek leeft het thema, zoals CDA lokaal in verschillende raden het manifest '[Geen haat in de raad](#)' heeft geïnitieerd (februari 2022). Kennisinstituut Atria en Stichting Stem op een Vrouw hebben '[Goede raad bij online haat](#)' gepubliceerd (september 2022) en gedeeld met alle Nederlandse gemeenten. Stichting DeGoedeZaak heeft met 'Eerste Hulp Bij Online Haat' een pioniersrol gespeeld voor maatschappelijke veranderaars.

Beeld van de campagne #Datmeenjeniet (Hogeschool Inholland, 2021).

Beeld van de toolkit 'Eerste Hulp bij Online Haat' (www.eerstehulpbijonlinehaat.nl).

Ook politieke instituten en overheidsinstanties houden zich bezig met dit onderwerp. Het Opleidingsinstituut Dienst Justitiële Inrichtingen, opererend via het Ministerie van Justitie en Veiligheid, biedt regelmatig cursussen aan zoals '[Omgaan met intimidatie en bedreiging voor burgemeesters en wethouders](#)'. De website politieke ambtsdragers van Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties toont daarnaast de meest recente onderzoeken, nieuws en agenda voor ambtsdragers ook op dit onderwerp. Ook het Netwerk Weerbaar Bestuur draagt bij aan de veiligheid van politieke ambtsdragers en heeft de '[Collectieve norm tegen agressie en intimidatie](#)' opgesteld. Het Ondersteuningsteam Weerbaar Bestuur draagt bij aan bewustwording en ondersteuning bij online haat, en er wordt gewerkt aan het verhogen van de meldingsbereidheid en goede afhandeling van veiligheidsincidenten.

04 INZICHTEN KWALITATIEF ONDERZOEK

Hoewel het aantal politici dat aangeeft puur door online haat op te stappen uit de politiek klein is, is de groep politici die geraakt wordt heel groot. Vrijwel alle deelnemers in het onderzoek krijgen structureel te maken met online haat. In de inzichten hieronder wordt opeenvolgend beschreven hoe de deelnemers **01) online haat ervaren, 02) omgaan met online haat, 03) hun omgeving omgaat met online haat en 04) hoe online haat hun politiek handelen beïnvloedt.**

01. ZO ERVAREN WIJ ONLINE HAAT

01.1 Online communicatie en uitingen voelen haatvol wanneer ze op de persoon zijn gericht en niet op de inhoud van de (oorspronkelijke) politieke boodschap.

Online communicatie wordt door alle ervaringsdeskundigen als haatvol ervaren wanneer het persoonlijk is, en opmerkingen niet slaan op de inhoud van de oorspronkelijke post of de inhoud van hun politieke standpunt. Haat kan variëren van ongewenste benamingen, zoals 'je bent een sukkel', tot verwensingen, zoals 'je moet onthoofd worden', en bedreigingen, zoals 'ik heb je gezien bij de intratuin, ik ga je hond vergiftigen'.

"Ik vind inhoudelijke kritiek en debatten prima. Er zijn wel vaker mensen het oneens en dat vind ik niet erg, maar zodra het persoonlijk wordt, ofwel persoonlijk schelden, of als er andere persoonlijke dingen worden bijgehaald, dat is wanneer ik het als online haat zie."

"Ja, Het is heel lastig dat iedereen gewoon maar alles online kan knallen. Na een paar honderd berichten over dat je een hoer bent, wilde ik het gewoon niet meer. Toen ging ik het woord niet meer voeren."

01.2 Lang niet iedereen interpreteert 'online haat' op dezelfde manier.

De meerderheid van de experts benoemt dat mensen die zelf geen online haat hebben ervaren geven de grens van online haat over het algemeen anders aan dan de ontvangers. Zij zien dat online haat pas serieus wordt wanneer het om strafbare feiten gaat, waar ontvangers ook onwenselijke opmerkingen opvatten als haatvol. Door deze verschillen in interpretatie, is het lastiger voor ontvangers om melding te maken van deze lichtere opmerkingen. Ze wuiven het eerder weg, omdat het al snel als aanstellen of overdrijven voelt dankzij de ontbrekende definitie en grenzen van online haat.

“Het gaat niet eens altijd om haat, maar ook om dingen als: ‘je bent een sukkel’ of ‘je bent een leugenaar’.”

“Dat is het lastige. Wat de ene als haat ervaart, is voor de ander een mening van het volk. Is het ongewenst? Ja ik denk van wel. Het is ook kwetsend, zeker. Maar dat hoort er ook gewoon bij. Dat is mijn mening.”

01.3 De minderheden ontvangen meer haat.

In het vooronderzoek komt naar voren dat politiek actieve vrouwen in verhouding meer online haat kunnen verwachten. Vanuit de interviews wordt dit bevestigd: het blijkt dat alle politieke ambtsdragers ook het gevoel hebben dat juist de minderheden vaker en harder getroffen worden. Welke minderheden dat zijn, kan verschillen per omgeving. Het betreft dus niet alleen vrouwen, maar bijvoorbeeld ook politieke ambtsdragers van kleur. Daarnaast kaarten ze aan dat de intensiteit van de online haat mogelijk ook in verband kan staan met de grootte van de minderheden in die omgevingen. Zo gaven enkele deelnemers aan dat de fysieke politieke arena van gemeente Amsterdam een stuk diverser is dan de landelijke politiek, of bijvoorbeeld Overijssel. Binnen omgevingen met een meer diverse politieke samenstelling, hebben de deelnemers een sterker gevoel van steun en begrip. Echter, online krijgen politieke ambtsdragers haat vanuit het hele land, of zelfs de hele wereld. De diversiteit van hun fysieke omgeving heeft hierop geen invloed.

“We ontvangen vaker online haat als we als persoon afwijken van de meerderheid in de politieke arena.”

“Ik kan er echt van mijn hand voor in het vuur leggen dat mensen die gemarginaliseerd zijn daar het eerste op worden gepakt.”

Het gevoel van de deelnemers dat juist de minderheden zwaarder worden getroffen, wordt bevestigd door het feit dat het onderwerp van haat dat zij ontvangen, datgene is waarin ze verschillen van de meerderheid. Ben je een vrouw? Verwacht dan vrouwonvriendelijke opmerkingen. Ben je een persoon van kleur? Dan kan je de klok erop gelijk zetten dat je racistische opmerkingen krijgt. De minderheden waarmee je je als politieke ambtsdrager identificeert, lijken hierbij ook op te tellen. Hoe meer je afwijkt van de meerderheid, hoe makkelijker je slachtoffer wordt van online haat.

01.4 De frequentie van haatuitingen heeft grote invloed op de impact ervan.

Als je een keer een opmerking krijgt of een vervelende reactie dan kan je het nog wegwuiven, naast je neerleggen, of je lacht er zelfs om. Maar als je keer op keer bij alles wat je plaatst of deelt haat kan verwachten dan gaat het echt een impact maken op je eigen gedrag. Bij alles wat je wil zeggen denk je erover na wat de gevolgen ervan kunnen zijn, en of je de energie hebt om al die vervelende reacties weer te incasseren. Het merendeel van de ervaringsdeskundigen krijgt structureel te maken met online haat; bij enkelen is het op één hand te tellen.

“Als het één keer is, dan leg je het naast je neer. Als het heel vaak gebeurt, en dat wil zeggen een paar honderd keer in een aantal dagen, dan niet.”

01.5 Bedreigingen, met name naar familieleden en persoonlijke kennissen, zetten aan tot actie.

Wanneer er in online uitingen daadwerkelijk wordt gesproken van bedreigingen, reageren vrijwel alle deelnemers hier over het algemeen sterker op dan bij ongewenste opmerkingen. Zo doen deze bedreigingen ze vaak realiseren dat ze kwetsbaarder zijn wanneer ze persoonlijke informatie online delen of dat dit online te vinden is, en het resulteert regelmatig in een onveilige gevoel. De helft van de deelnemers geeft aan door dit besef preventief actie te hebben ondernomen, bijvoorbeeld het afschermen van hun sociale mediaprofielen of het verwijderen van persoonlijke informatie. Maar ook de overweging om aangifte te doen van online haat, komt vooral kijken wanneer het bedreigingen betreft.

Als in deze bedreigingen familieleden of persoonlijke kennissen ook worden getarget, trekken de deelnemers dit zich extra aan. Dat zij zelf vervelende opmerkingen krijgen door hun functie is één, maar hun geliefden in gevaar brengen is een ander verhaal. Een bedreiging of online haat jegens familieleden of persoonlijke kennissen resulteert dan ook vaak in het zwaarder overwegen van het plaatsen van bepaalde meningen of standpunten, waarbij de keuze uiteindelijk vaak valt op zelfcensuur.

“Ze hadden me echt helemaal uitgepluisd, ook met familienamen en zo... Dat is echt de meest fucked up shit. Als je goed zoekt kun je heel veel vinden. En het ding is, ze doen er niks strafbaars.”

“Ik ben me er wel bewust van geworden om zo min mogelijk te delen. Zeker nu ik een kindje heb: dat maakt je gewoon nog kwetsbaarder. Ik vind het in ieder geval belangrijk dat datgene wat ik doe nooit effect zal hebben op hem.”

01.6 Online haat van collega politici raakt extra hard.

Meer dan de helft van de deelnemers vertelt niet enkel haat van willekeurige mensen op sociale media platformen te ontvangen, maar ook van collega politici, bijvoorbeeld van (kandidaat) raadsleden. Deze haatuitingen komen vaak extra hard binnen omdat politici juist zouden moeten samenwerken, ook wanneer ze een ander standpunt innemen. Daarnaast kunnen politici een voorbeeldrol hebben, wat ervoor zorgt dat ze bijdragen aan de normalisering van online haat wanneer zij hier zelf ook aan deelnemen.

“Toen ik op de kieslijst stond, heeft een kandidaat raadslid een foto van mij op internet geplaatst met doodshoofden en waarschuwingstekens. [...] Online haat verrast me niet meer per se, maar dat van dat kandidaat raadslid vond ik wel heel naar. Als politicus zie ik het als plicht om de verbinding te zoeken waar de samenleving dat niet altijd kan. Ik probeer die brug te bouwen, ook met mensen die ver van me af staan.”

“Ik ben weleens online aangevallen door raad collega’s. Omdat ze het binnen de zaal niet kunnen, pakken ze je daarna online. Dat vond ik wel mogelijk nog erger: dat het je eigen collega’s zijn die dan én jou pakken, én de politiek in een slecht daglicht stellen. Daar is niemand bij gebaat.”

02. ZO GAAN WIJ OM MET ONLINE HAAT

02.1 Het hoort erbij. Je moet er wel tegen kunnen, en anders leer je ermee omgaan.

Het ontvangen van online haat is niet incidenteel, maar lijkt volledig verweven te zijn met de cultuur die in de politieke arena heerst. Alle deelnemers van het onderzoek geven aan dat het ontvangen van haat nou eenmaal bij het werk hoort, 'It Comes With The Job'.

De meeste deelnemers waren zich ervan bewust dat de kans op online haat groot was wanneer ze een publiekelijke functie zouden gaan bekleden. Echter, echt beseffen wat de impact van die online haat zou zijn, deden ze niet. Velen geven aan dat de eerste, grote ervaring met online haat een flinke klap was. Maar dat ze naarmate ze hier vaker mee te maken kregen, daar beter mee om leren gaan. Ze houden het simpelweg niet vol om zich alle opmerkingen aan te trekken, en zodoende vindt iedereen een eigen manier om het toch vol te houden.

"Op een gegeven moment raak je verhard, zodat er geen ruimte meer is voor pijn."

"Dat hoort er nou eenmaal bij."

02.2 Omgaan met online haat, reageren of aangifte doen kost allemaal (te) veel energie.

Het verwerken van online haat op persoonlijk niveau kost deelnemers veel energie. Hoewel ze dit het liefste wel zouden willen is het vaak lastig om alle opmerkingen en post zomaar van je af te laten glijden. Voor veel deelnemers is het in eerste instantie een zoektocht hoe ze zelf graag omgaan met dit soort haat. Het dilemma blijft altijd 'reageren of negeren?'

"Een paar rechtse accounts met veel volgers besluiten je te retweeten en daar een snede comment bij te maken. Dan loopt je hele inbox vol met mensen die je uitschelden. [...] Dan heb ik echt geen zin om weer drie dagen verrot gescholden te worden. Dus dan zet ik gewoon een slotje op mijn Twitter."

"Soms wordt er in een debat iets geroepen dat over een grens gaat; dat is een worsteling. Ga je daar iets over zeggen of niet? Je bent het er niet mee eens, maar als je er iets over zegt wordt het groter en dan krijg je een debat waar je niet op zit te wachten. Meestal heb ik geen zin om persoonlijke verwijten naar mijn hoofd te krijgen."

Veel deelnemers concluderen al snel dat reageren veel meer energie kost dan dat het ze uiteindelijk oplevert. De daders staan vaak niet open voor een gesprek en bij een inhoudelijke reactie op hun uiting van online haat, vinden ze altijd wel weer iets nieuws om je op te pakken. Door het gebrek aan resultaat bij een reactie kiezen ontvangers van online haat er dus meestal voor om de berichten te negeren, of zelfs te verwijderen. Zodoende hoeven ze er in ieder geval geen aandacht aan te verspillen.

“Op het moment dat mijn brein al binnen een split seconde registreert van dit is haat, meteen blok. Ik laat het niet tot me doordringen. Want ik weet van mezelf dat het mij niet goed gaat doen. Als ik dat lees.”

“Je denkt: ‘ik heb het goed onderbouwd’, maar dan wordt het toch heel snel persoonlijk naar mij toe. [...] Inhoudelijke reacties laat ik dan staan, maar zodra het heel negatief wordt, haal ik het wel weg.”

Ook bij het maken van een melding of het doen van aangifte geven deelnemers aan dat dit zoveel energie kost, en vaak weinig oplevert, dat ze hier meestal niet voor kiezen. Allereerst is het doen van aangifte een grote tijdsinvestering - waardevolle tijd die ze liever besteden aan inhoudelijke kwesties. Ten tweede zijn veel uitingen van online haat momenteel niet strafbaar. Aangifte doen rondom een vervelende opmerking heeft weinig kans van slagen. Enkel bij zeer expliciete bedreigingen geven de deelnemers aangifte doen een kans. Echter, de verspreiders van online haat zijn hier vaak ook van op de hoogte en zorgen ervoor dat ze hun opmerkingen zó verwoorden, dat ze niet strafbaar zijn. Een belangrijke kanttekening is dat de ontvangers van haat aangeven zelf te oordelen of een uiting van online haat strafbaar of het melden waard is, en dat dit oordeel niet altijd juist hoeft te zijn. Ze stappen vrijwel alleen naar een vertrouwenspersoon wanneer ze ervan overtuigd zijn dat er actie nodig is. Mede hierdoor hebben vertrouwenspersonen niet altijd een realistisch beeld van de frequentie van online haatuitingen.

“Als iets heel expliciet een heel duidelijk erg naar is, ja, dan zou ik wel aangifte doen. Maar bij zoiets als ‘alle joden moeten dood’, tja, daar kan je je nog wel omheen lullen. Daarom is het lastig.”

02.3 We besteden er geen aandacht aan, zodat het niet groter wordt dan het is.

Bij de overweging of men wel of niet reageert op online haatuitingen, speelt ook het mogelijke gevolg mee dat een reactie alleen maar meer haat oproept. Ongeveer de helft van de deelnemers geeft aan te verwachten dat de hoeveelheid haat alleen maar zal toenemen wanneer ze op opmerkingen reageren. Allereerst zorgen de algoritmes van sociale media platformen ervoor dat posts met meer comments ook meer aandacht krijgen. Wanneer iemand op alle haat opmerkingen gaat reageren, zal de initiële post dus ook meer aandacht krijgen, en mogelijk ook meer haat oproepen. Ten tweede geven diezelfde deelnemers aan dat je, door te reageren, laat zien dat een opmerking je heeft geraakt. Dat is precies datgene waar haatzenders naar op zoek zijn: jouw zwakke plek. Laat je zien dat je een opmerking vervelend vindt, dan bevestigt dat alleen maar dat de zenders bereiken wat ze willen.

“Als je reageert laat dat je zwakte zien, of in ieder geval weet de ander dan dat je geraakt bent, en gaat je daar gewoon opnieuw pakken.”

02.4 Door ons te blijven uitspreken tegen online haat gaan we de normalisering hiervan tegen.

De behoefte van ervaringsdeskundigen om de online haat die zij ontvangen naast zich neer te leggen, en er zo weinig mogelijk energie aan te besteden, botst met hun geloof dat het daadwerkelijk helpt om je uit te spreken tegen online haat. Wanneer iedereen zich uitspreekt tegen online haat, en dit consequent blijft doen, wordt de normalisering van online haat tegengegaan. Zwijgen lijkt in dit geval op instemmen met de snelle groei van digitale haatuitingen. De wil om zich uit te spreken tegen online haat is er dus wel degelijk bij de meerderheid van de deelnemers; enkel de energie om dit te blijven doen ontbreekt soms. De overtuiging en het daadwerkelijke handelen van de deelnemers staan soms dus recht tegenover elkaar.

“Uit onderzoek blijkt nu dat veel mensen niet de politiek in willen door alles wat je over je heen krijgt. Dat is erg. Maar communicatie hierover helpt. Er moeten rolmodellen zijn die aanmoedigen om de politiek in te gaan. Meisjes moeten vrouwen zien, kinderen van kleur moeten politici van kleur zien. Dus daarom moeten we ons hierover uitspreken, en moeten we er campagne over voeren.”

“Partijen zeggen: ‘Je moet er niet zoveel aandacht aan geven’. Op mij komt dat over alsof je niet opkomt voor de mensen in jouw cirkel die worden bedreigd en uitgescholden.”

Los van de online haat die ervaringsdeskundigen zelf ervaren, motiveert de haat die ze zien bij anderen des te meer. Waar ze graag willen dat anderen voor hen opkomen, vinden ze het net zo belangrijk om ook hun lotgenoten te beschermen en verdedigen. Hieruit volgt dat meerdere deelnemers zich toch op een gegeven moment op hun sociale media kanalen hebben uitgesproken over online haat. Dit waren geen directe reacties op uitingen van haat die zij zelf hadden ontvangen, maar een algemene uiting van hun standpunt richting dit onderwerp. Daar zit ook een groot verschil in volgens de deelnemers: het reageren op haatvolle opmerkingen van individuen levert weinig resultaat, waar publiekelijk uitspreken tegen de algehele opkomst van online haat wel een verschil kan maken. Het merendeel van de deelnemers is het erover eens dat er een voorbeeld moet worden gesteld en dat bijvoorbeeld campagnevoeren rondom dit onderwerp een grote impact kan maken.

Een andere reden waarom deelnemers het zo belangrijk vinden dat online haat publiekelijk wordt tegengesproken, is het gevoel creëren voor ontvangers van online haat dat ze niet de enige zijn die dit meemaken. Door online haat tegen te spreken maken we het onderwerp bespreekbaar en verlagen we de drempel voor ervaringsdeskundigen om hun verhaal te delen.

03. ZO GAAT ONZE OMGEVING OM MET ONLINE HAAT

03.1 Verhalen van lotgenoten bieden steun.

Zoals eerder benoemd, zijn de meeste haatuitingen op de persoon gericht. De ontvanger van deze haat kan zich daardoor al snel eenzaam voelen - van alle haat jegens anderen krijg je geen melding en zie je minder, de haat tegen jezelf kan je moeilijk ontwijken. Toch zijn ontvangers van haat niet alleen, en dat besef kan een gevoel van steun bieden. Enkele deelnemers geven aan inderdaad veel steun te hebben gehad aan verhalen van anderen. Het verlicht voor hen de zwaarte van de haatuitingen waardoor ze deze op individueel niveau makkelijker van zich af laten glijden. Op maatschappelijk niveau zorgen deze gesprekken er echter juist voor dat de grootte en urgentie van dit probleem duidelijk wordt. Pas bij het horen van verhalen van anderen durven ze toe te geven dat online haat niet normaal zou moeten. Deze deelnemers lijken daarin sneller een grens voor geaccepteerd online gedrag te trekken bij anderen, dan bij zichzelf.

“Ik denk dat dit soort verhalen van anderen voor herkenbaarheid zorgt. ‘Dit gebeurt ook anderen! Hoe gaan zij daarmee om?’, dat biedt steun en kan helpen om je minder alleen te voelen.”

Naast mentale steun en inzicht in de grootte van dit probleem, geven lotgenoten ook praktische tips mee voor het verbeteren van ieders online veiligheid en vindbaarheid. Lotgenoten delen vaak handvatten die zij zelf hebben toegepast, of verwijzen door naar websites en/of toolkits waar dergelijke tips te vinden zijn. Waar de deelnemers allen blij waren met deze tips, hadden ze deze graag preventief toegepast. Veel van hen geven aan pas actie te hebben ondernomen nadat ze een vervelende ervaring hebben gehad.

03.2 De directe, politieke omgeving kan empathie tonen en steun bieden, maar zoekt vaak nog naar de juiste omgang.

Vrijwel alle deelnemers geven aan dat hun directe politieke omgeving, zoals hun fractie, empathisch reageert wanneer ze hun ervaring met online haat delen. Er wordt goed geluisterd en iedereen geeft aan te begrijpen hoe vervelend het ontvangen van online haat kan zijn. Ze hebben dan ook het gevoel dat ze ergens terecht kunnen, als ze daar behoefte aan hebben. Naar wie ze toestappen verschilt per persoon, maar vaak zijn het collega's waar ze een goede klik mee hebben, en niet per se een vertrouwenspersoon. Echter, de omgeving vindt het tegelijkertijd lastig om actie te ondernemen op basis van deze ervaringen. Veel deelnemers merken aan hun omgeving dat ze niet goed weten wat ze kunnen doen om de haatuitingen te verminderen, of hoe ze politieke ambtsdragers hierop kunnen voorbereiden.

“Als je politicus bent, dan kan de hoeveelheid en serieuzeheid van online haat erg toenemen, omdat je natuurlijk heel zichtbaar bent. Maar, vergeleken met bijvoorbeeld activisten, wordt je wel een soort van beschermd. Als je binnen een gemeente werkt of een provincie of een partij, dan sta je er niet helemaal alleen voor.”

“Ze [de fractie] willen hier [online veiligheid] in ieder geval mee aan de slag. Maar ze zijn heel erg zoekende. Vandaar dat het congres heel fijn was. Daar ging het over ‘wat betekent eigenlijk gewenst en ongewenst gedrag?’ en ‘wat doe je wel, en wat vooral niet?’”

De meeste voorbeelden van deelnemers laten zien dat hun omgeving vanuit zichzelf geen vervolgcacties onderneemt wanneer een ervaring met online haat gedeeld wordt. In enkele gevallen werd er een training of workshop georganiseerd, wat als zeer waardevol wordt ervaren. Nog uitzonderlijk was het geval waarin de omgeving naar de ontvanger van online haat stapte om te vragen of er een waarheid zat in de haatvolle beschuldigen jegens diegene.

“Veel mensen snappen het niet, want ze kennen het gewoon niet. Ergens snap ik dan wel dat ze vragen hebben, maar het voelt ook wat ongemakkelijk.”

03.3 Mensen die zelf nooit te maken krijgen met haat, zien het vaak niet gebeuren.

De serieuzeheid en frequentie van online haatuitingen valt meestal alleen op bij de ontvanger zelf. Omstanders krijgen niet alle berichten en comments mee, waar de ontvanger deze stuk voor stuk langs ziet komen. De impact van online haat is een optelsom van al deze uitingen, maar juist die impact is onzichtbaar voor anderen. Wanneer collega politici elkaar live zien, bijvoorbeeld tijdens een debat, willen ontvangers van online haat niet zwak overkomen, waardoor ze hun ware gevoelens verbergen die ontstaan door de online haat.

“Mijn collega’s zien niet mijn strijd voor een plekje. Als je elkaar alleen maar ziet tijdens een wedstrijd, zie je niet het zwoegen vóór de wedstrijd.”

Ook wanneer iemand wel is ingelicht over online haat, blijft het lastig voor diegene om te begrijpen wat online haat met iemand kan doen. Daarnaast is het zien van online haat, zonder de inlichting van de ontvanger, ook niet eenvoudig in te schatten. Want, wat raakt iemand? Wat is haat en wat is ‘gewoon’ een opmerking?

03.4 Bij een uiting van haat krijgen we vaak geen publieke steun tegen de dader.

Wanneer een ontvanger van online haat na een vervelende gebeurtenis aanklopt bij bijvoorbeeld een vertrouwenspersoon of een fractiegenoot is de kans op steun groot. Echter, publieke steun tegen de dader blijft vaak achter. De verantwoordelijkheid van iemand aanspreken op ongewenste opmerkingen komt vaak bij het slachtoffer zelf te liggen terwijl die de steun van anderen hier goed bij kan gebruiken. Een voorbeeld dat meerdere malen naar voren kwam is de Tweede Kamer leden

die afgelopen jaar de kamer verlieten als reactie op een ongepaste opmerking tegen een collega Tweede Kamerlid. Dat moment wordt door een aantal deelnemers gezien als een zeldzame uiting van publiekelijke steun. Deelnemers zouden het waarderen als anderen het op een vergelijkbare manier voor hen op zouden nemen, ook bij kleinere ongewenste uitingen.

“Ik heb een keer meegemaakt dat iemand rassenleer naar mij verkondigde, terwijl ik een webinar aan het hosten was. En dat 49 andere mensen niks zeiden. En dat ik me daar gewoon in mijn eentje moest verdedigen.”

“Ik krijg achteraf wel persoonlijke steun, maar geen steun tegen de “dader”. Dan denk ik: ‘anders spreek je hem even aan net?’”

In enkele gevallen dringen ontvangers van haat zelf aan tot publiekelijke actie waarbij bijvoorbeeld een partijleider of burgemeester wordt gevraagd om zich uit te spreken over een bepaald voorval. Meerdere deelnemers geven aan dat enkel bij uitzonderlijke situaties en na lang aandringen, deze wens wordt vervuld. In enkele gesprekken komt naar voren dat de ernst van de situatie niet altijd wordt ingezien door de partijleiders en burgemeesters in kwestie, wat ze ervan weerhoudt actie te ondernemen.

Ook wanneer de wil er wel is, vinden zowel de ontvangers als omstanders het lastig om mensen aan te spreken op (online) haat, omdat er geen duidelijke grenzen of afspraken zijn over wat er wel en juist niet getolereerd wordt. Lang niet iedereen ziet hetzelfde als haat, en argumenten als ‘het is gewoon mijn mening en die mag ik delen’ worden gebruikt om commentaar op online haat te weerleggen. Door het gebrek aan afspraken kan iemand die wordt aangesproken op online haat zichzelf dus relatief makkelijk verdedigen.

“Ik vind wel dat politieke partijen en politiek bestuurders hier een speciale verantwoordelijkheid in hebben. Ze hebben een voorbeeldrol te vervullen en ik vind het wel heel stuitend hoe in de Tweede Kamer af en toe debatten worden gevoerd. Maar goed, ook daar zitten mensen die zeggen van ‘ja ik breng je gewoon het gevoel van het volk in en ik blijf dit gewoon zeggen, want dat kan ik zeggen’. En die zijn daar ook heel lastig op aanspreekbaar.”

“Er zijn wel personen waar je naartoe kan. Maar publiekelijk uitspreken, door bijvoorbeeld de burgemeester, gebeurt maar zelden en pas na heel lang aandringen.”

04. ZO BEÏNVLOEDT ONLINE HAAT ONS HANDELEN

04.1 Voor velen heeft online haat geen invloed op hun politieke ambities.

Het merendeel van de deelnemers geeft aan dat zij hun politieke ambities niet aan de kant zullen schuiven door de online haat die ze ontvangen. Hoewel online haat ze raakt, en het niet altijd even makkelijk is om mee om te gaan, geven ze aan het grotere doel van maatschappelijke verandering teweegbrengen belangrijker te vinden.

Daar komt bovenop dat veel deelnemers zich zien als strijders voor een meer diverse politieke arena: waar zij moeten vechten voor hun plekje, en daarmee de online haat die ze krijgen moeten verwerken, maken ze de weg vrij voor de volgende. Deze gedachte biedt op een bepaalde manier steun bij het leren omgaan met online haat. Je ontvangt die online haat omdat je een minderheid bent, en dat kan alleen doorbroken worden door te blijven vechten voor een gelijkwaardige samenleving waarin je als vrouwelijke politieke ambtsdrager of als politieke ambtsdrager van kleur geen minderheid meer bent.

“Ik vang die klappen wel op, als dit het voor iemand na mij makkelijker maakt. Zo hebben ook mensen voor mij deuren geopend.”

“Ik laat me er niet door tegenhouden. Je moet ze niet laten winnen.”

04.2 We denken extra goed na over onze uitspraken, en zeggen soms zelfs helemaal niks meer.

Hoewel de meeste politieke ambtsdragers zich niet laten stoppen door online haat, heeft het wel degelijk invloed op hun politieke handelen op sociale media. Met de kennis dat elke online uiting, hoe goed overwogen, beargumenteerd of geformuleerd ook, online haat kan oproepen, denken de politieke ambtsdragers steeds beter na over de publieke uitspraken die ze doen.

“Bepaalde uitspraken zijn aanleiding om dingen te roepen. Dus ik moet een beetje mee oppassen.”

“Ieder woord dat ik typ moet op een goudschaaltje gewogen worden.”

Het blijft vaak lastig te voorspellen welke uitingen daadwerkelijk haat aanwakkeren en welke niet. Politieke ambtsdragers zijn op sociale media niet alleen bezig met het goed overbrengen van hun politieke boodschap, maar ook met het voorkomen van online haat door potentiële haakjes te vermijden. Een uitdagende taak, want veel haatvolle reacties gaan niet eens in op de inhoud van het oorspronkelijke bericht, maar haken in op persoonlijke aspecten van de zender.

“Ergens van tevoren denk ik ‘als ik dit nu ga zeggen dan zou het best iets kunnen zijn wat haat gaat oproepen of ergens aandacht op gaat vestigen’. Dan vraag ik mezelf op zo’n moment af of ik daar wel energie voor heb, of ik daar zin in heb, of het de moeite waard is, of dat ik het gewoon zal laten.”

Zoals eerder vermeld, kost de omgang met online haat ook veel energie, waardoor dit het liefst vermeden wordt. Zodoende is het bij elk bericht niet alleen de vraag of je het juist hebt verwoord, maar ook of je eventuele haat op jouw bericht kan en wil verdragen. Dit heeft als gevolg dat politieke ambtsdragers hun mening minder vaak uiten op sociale media, minder sterk formuleren of soms zelfs helemaal niet meer uitdragen.

De online uitingen van politieke ambtsdragers betreffen zowel persoonlijke berichten, die veelal op Instagram worden geplaatst, als politieke en professionele standpunten, waar met name Twitter en LinkedIn voor worden gebruikt. Het beperken van hun persoonlijke berichten vinden de deelnemers minder erg; vaak zijn ze überhaupt al voorzichtiger geworden met het delen van persoonlijke gegevens, berichten en foto’s nu ze een politieke functie bekleden. Het gevoel van twijfel bij het plaatsen van politieke berichten vinden ze daarentegen wel kwalijk. De vrijheid van meningsuiting wordt door alle deelnemers erg belangrijk gevonden. Wanneer het uiten van jouw mening ervoor zorgt dat je gevoel van veiligheid bedreigt wordt, en dat je daarom je mening helemaal niet meer deelt, is er sprake van zelfcensuur. Dat is een teken dat de gehele democratie ook in gevaar komt.

04.3 Soms besluiten we onze politieke ambities niet na te volgen omdat we de online haat die daarbij komt kijken niet willen accepteren.

Een deelnemer geeft aan diens politieke ambities te hebben bijgesteld door de grote kans op online haat bij het bekleden van een publiekelijke functie, en een ander heeft het zwaar laten meewegen maar uiteindelijk wel die ambitie nagestreefd. Enkele andere deelnemers kennen vergelijkbare verhalen, ook van mensen die uit de politiek zijn gestapt door de hoeveelheid online haat. De aantallen hiervan zijn kleiner dan degenen die accepteren dat het erbij hoort. Echter, een groot deel van de deelnemers geeft wel aan dat de toename van online haat zorgwekkend is. Het ‘drempel effect’ om de politieke ambt in te stappen kan nadelig werken voor de nieuwe generatie.

“Als je ziet hoeveel je over je heen kan krijgen, elke keer dat je je uitspreekt, nou... dat maakt wel dat ik twijfel. Ik vind dat wel een hele hoge prijs voor politieke ambities. Als ik ooit die keuze echt moet maken, weegt dat wel zwaar mee.”

“Het punt dat mensen hun mond gaan houden, dat is zorgelijk.”

“Het remt me nu meer dan vroeger. Ik tweet steeds minder. Alles wat je zegt wordt toch uit de context getrokken.”

“Ik speel soms met het idee [om een publieke politieke functie na te streven]; vanwege haat doe ik het niet. Ik zie hoe ze mensen behandelen, online en offline. Ik kan best strategisch zijn, en genuanceerd of welbespraakt uit de hoek komen, maar toch weet ik dat ik zoveel op mij af zou krijgen, en ik weet niet of dat goed voor me zou zijn.”

05 AANBEVELINGEN

Waar alle deelnemers van het onderzoek het er unaniem over eens zijn dat er iets moet veranderen om de digitale politieke arena veilig te maken voor iedereen, geven ze zelf aan het lastig te vinden om met een oplossing te komen. Het bestrijden van online haat in de vorm van de dader aanspreken, een klacht indienen of aangifte of melding te doen bij de politie, is momenteel nog erg lastig voor mensen en kost te veel tijd en energie. Er zijn nauwelijks regels of onderlinge afspraken over de grenzen van geaccepteerd online gedrag. Elke gebruiker van sociale media stelt zodoende diens eigen grenzen, en die kunnen erg ver uit elkaar liggen. Veel online haat opmerkingen zijn wettelijk niet strafbaar, maar het betreft wel ongewenst gedrag, met gevolgen voor het individu en voor onze samenleving en democratie als geheel. Zolang er geen afspraken zijn rondom de acceptatie van dergelijke uitspraken is het ook moeilijk om er consequenties aan te verbinden.

Daar komt bij dat lang niet iedereen de grootte van het huidige probleem inziet en onderkend. Politici en betrokkenen die zelf geen online haat ervaren, zijn zich niet altijd bewust van de impact van online haat. Daardoor ondernemen zij ook minder snel actie om online haat te voorkomen en/of te bestrijden. Voor hen moet de impact van online haat eerst inzichtelijk en invoelbaar gemaakt worden. Want de digitale cultuur die er momenteel heerst kan niet veranderd worden door alleen de slachtoffers - de overheid moet haar verantwoordelijkheid pakken en de politieke arena moet gezamenlijk aan de slag om een veilige omgeving te creëren.

Hieronder worden aanbevelingen gegeven om **01) meer bewustzijn te creëren, 02) duidelijke afspraken te maken, 03) te communiceren over een gewenste cultuur, 04) de weerbaarheid van politieke ambtsdragers te verhogen en 05) de juiste steun te bieden.**

01. ZO ONTSTAAT ER MEER BEWUSTZIJN

01.1 Zet een meldpunt voor politieke ambtsdragers op om alle ervaringen met online haat op een laagdrempelige manier te registreren.

De drempel om online haat te melden is voor veel deelnemers hoog. Allereerst omdat een melding maken veel tijd en energie kost, waar ze het liefst zo min mogelijk tijd en energie aan die negatieve uitingen willen besteden. Daarnaast voelen veel online haatuitingen niet extreem genoeg om te melden bij een vertrouwenspersoon of de politie. Een vervelende opmerking is niet prettig, maar

voor hen ook niet groot genoeg om te melden. De frequentie waarin politieke ambtsdragers dit soort opmerkingen krijgen lijkt echter zó hoog, dat ook deze mildere opmerkingen bijdragen aan het bredere probleem en effect van online haat.

Inzicht in de frequentie van verschillende soorten online haatuitingen, alles tussen relatief mild als keihard, vergroot ook het bewustzijn van het probleem bij omstanders. Daarom zou de drempel om een melding te maken veel lager moeten zijn. Zodoende kan er geregistreerd worden hoe vaak online haat voorkomt in al diens vormen en kleuren. Het verlagen van deze drempel kan gerealiseerd worden door een digitaal of telefonisch meldpunt op te zetten. Politieke ambtsdragers kunnen uitingen van online haat delen door bijvoorbeeld simpelweg een screenshot te WhatsAppen, of kort te bellen. De ontvanger kan dit direct na het ontvangen van haat doen, en kan het na het melden ook meteen weer loslaten. Wanneer nodig, kan het meldpunt gepaste actie ondernemen op basis van de melding. Dit kost de ontvanger van haat vele malen minder tijd en energie dan fysiek naar iemand toe gaan, creëert inzicht voor de omgeving en geeft de ontvanger sneller rust.

01.2 Creëer meer bewustzijn door gevallen van online haat te monitoren binnen overheidsinstanties.

Veel politieke ambtsdragers zijn niet op de hoogte van de frequentie van online haat en de impact daarvan omdat ze het zelf niet meemaken en ontvangers lang niet al hun ervaringen delen. Veel online haat voelt voor deelnemers niet serieus genoeg om te melden. Er kan meer bewustzijn en begrip worden gecreëerd bij de omgeving door meer inzicht in de frequentie van alle vormen van online haat te krijgen. Om dit te bereiken kunnen er bijvoorbeeld 'telweken' worden georganiseerd per overheidsinstantie, waar alle politieke ambtsdragers aan meedoen. Of het monitor moment voor online uitbreiden met enkele korte vragen over hun ervaringen.

01.3 Stimuleer politieke ambtsdragers onderling het gesprek aan te gaan over de collectieve norm tegen agressie en intimidatie.

Het gesprek op gang brengen is een belangrijke stap in de bewustwording. Door verhalen uit te wisselen kan de omgeving begrip krijgen voor de ervaringen die ontvangers van online haat vaak structureel hebben. Overal, in gemeenteraden, waterschappen en de provinciale staten, zouden politieke ambtsdragers gestimuleerd moeten worden om dit gesprek aan te gaan. Dat kan gerealiseerd worden op basis van de collectieve norm, zodat ook die altijd vers in het geheugen blijft. Per instantie moet er gezocht worden naar de juiste vorm voor dit gesprek, waar bijvoorbeeld gedacht kan worden aan een debat of training.

02. ZO WORDEN ER DUIDELIJKE AFSPRAKEN GEMAAKT

02.1 Laat alle overheidsinstanties expliciete afspraken maken rondom onwenselijk online gedrag.

Het is momenteel niet duidelijk waar de verantwoordelijkheid ligt van de online veiligheid van politici. De een vindt dat het bij de personen zelf ligt die sociale media gebruiken, de ander vindt dat de overheid er regels voor zou moeten instellen. Wel zijn alle deelnemers het eens dat, als we online haat willen bestrijden, er eerst duidelijke afspraken moeten zijn over wat wel of niet getolereerd wordt.

Per instantie kunnen er afspraken gemaakt worden over de grenzen van online gedrag. Dit kan in combinatie met het 'Agressieprotocol'. Zodoende hebben politieke ambtsdragers ook een poot om op te staan wanneer iemand die grenzen overschrijdt. Een praktijkvoorbeeld is gemeente Zuidplas, waar een motie is aangenomen die de voorzitter tools geeft om in te grijpen tijdens de raad wanneer een raadslid persoonlijke opmerkingen maakt in plaats van opmerkingen op de inhoud. Dergelijke afspraken kunnen ook worden gemaakt voor online gedrag van raadsleden.

Nog beter zou zijn wanneer de Tweede Kamer hier het goede voorbeeld in zou geven. In de landelijke politiek wordt grotendeels de toon gezet voor de lokale politiek. Zijn er in de Tweede Kamer duidelijke afspraken rondom online haatuitingen en de gevolgen daarvan, dan kan dit worden overgenomen op lokaal niveau.

02.2 Lobby voor strengere wetgeving bij online haat op sociale media.

De Rijksoverheid heeft een verantwoordelijkheid voor de veiligheid van haar politieke ambtsdragers, ook online. Daarom moet er gelobbyd worden voor betere wetgeving rondom online haat op sociale media platformen. Hierbij zou er meer verantwoordelijkheid gelegd moeten worden bij deze platformen voor het monitoren en verwijderen van haatuitingen. Hiermee worden ontvangers van haat ontzien en ontstaat er een veiligere digitale omgeving. De 'Kamerbrief aanpak online discriminatie racisme en hate speech' sluit hierbij aan en gaat verder in op acties die ondernomen kunnen worden om online haat tegen te gaan.

"In de fysieke ruimte ligt de verantwoordelijkheid ook bij de overheid. Ik denk dat wetgeving zou helpen. Dat bedrijven minder macht hebben over hoe ons publiekelijke debat er online uit ziet."

03. ZO COMMUNICEREN WE OVER EEN GEWENSTE CULTUUR

03.1 Zet een campagne op vanuit Rijksoverheid met de hoofdboodschap dat online haat niet normaal is, en niet getolereerd wordt.

De deelnemers geloven er sterk in dat uitspreken en opstaan tegen online haat helpen. Deze boodschap zou niet alleen vanuit individuele politici moeten komen, maar ook vanuit de Rijksoverheid. Zij moet haar verantwoordelijkheid pakken voor de veiligheid van de politieke ambtsdragers, ook online, en duidelijke grenzen stellen rondom geaccepteerd online gedrag. Hier hoort het duidelijk uitdragen van een passende norm bij. Om deze norm en de bijbehorende grenzen te communiceren kan de Rijksoverheid een campagne opzetten. De hoofdboodschap? Online haat is niet normaal, en wordt niet getolereerd. Een campagne is sterk omdat het niet alleen intern in de politieke arena communiceert over het standpunt van de Rijksoverheid, maar naar het hele land.

Een voorbeeld van een publieke campagne is [#DOESLIEF](#), van Sire uit 2019. De boodschap is daar kritisch maar positief geformuleerd, wat aansluit bij de behoeften van de deelnemers. Wel zou de zender de Rijksoverheid moeten zijn. Zodat ze duidelijk laat zien dat ze achter de veiligheid van haar ambtenaren staat.

03.2 Stimuleer politieke ambtsdragers om zich publiekelijk uit te spreken tegen online haat - ook als zij daar zelf niet mee te maken hebben.

Uitspreken tegen online haat is van groot belang. De deelnemers spreken met veel lof over collega politici en media die dit publiekelijk doen of hebben gedaan. Daarnaast geven ze aan dat ze het van groot belang vinden dat dit ook blijft gebeuren in de toekomst. Niet alleen door de ontvangers van online haat, maar juist ook door collega politici. Bijvoorbeeld fractievoorzitters, partijleiders of burgemeesters kunnen hier een belangrijke rol in spelen.

“Ik zie dat mannen stil zijn, terwijl de vrouwen één voor één verdwijnen van Twitter. Ik vind dat mannelijke kamerleden solidariteit moeten tonen. Het zou juist goed zijn als zij zich uitspreken; dat is ieders sociaal maatschappelijke verantwoordelijkheid. Er moet een cultuur komen waarin we elkaar beschermen.”

Diversiteit in de politieke arena is belangrijk, en om dat te bereiken zijn rolmodellen van groot belang. Met name Kamerleden hebben een belangrijke voorbeeldrol in Nederland. Echter, die rolmodellen moeten wel de steun krijgen die ze verdienen. Jonge meiden zien momenteel bijvoorbeeld een aantal vrouwelijke rolmodellen in het kabinet die met heftige vormen van (online) haat te maken krijgen. Dat werkt voor hen niet motiverend om ook de politiek in te gaan - zij kunnen immers vergelijkbare haat verwachten. Het kabinet en politieke collega's dienen op te komen voor rolmodellen en hen te steunen, zodat deze jonge meiden weten dat ze ook op die steun kunnen rekenen en niet voor hun veiligheid hoeven te vrezen als ze hun politieke ambities nastreven.

03.3 Vergroot de bekendheid van de collectieve norm tegen agressie en intimidatie en benadruk online haat expliciet.

In de collectieve norm tegen agressie en intimidatie, van Weerbaar Bestuur, worden online intimidatie en agressie vermeld in de tekst. Het is daardoor pas duidelijk dat de norm ook bedoeld is voor online gevallen waarneer de norm zorgvuldig gelezen wordt. Veel deelnemers waren er niet van op de hoogte dat deze norm voor online haat bestaat. Een deel was überhaupt niet op de hoogte van de norm, en een ander deel niet dat de norm ook relevant was voor online gedrag. Omdat de deelnemers wel allen achter de boodschap van de collectieve norm staan, namelijk dat melden helpt, is het belangrijk dat er breder en beter wordt gecommuniceerd over deze norm.

Allereerst betekent dit dat alle nieuwe en bestaande politieke ambtsdragers op de hoogte moeten zijn van de norm. Aan het begin van de periode krijgen ze al een flinke stapel met informatie, maar in de loop van de periode kan de collectieve norm goed onder hun aandacht gebracht worden. Kijk bijvoorbeeld naar de VNG nieuwsbrief die raadsleden ontvangen. Het Weerbaar Bestuur zou raadsleden ook standaard van nieuwsbrieven kunnen voorzien met informatie over online veiligheid, waaronder de norm.

Ten tweede moet de online kant van agressie en intimidatie prominenter naar voren komen in de norm. Door deze bijvoorbeeld expliciet te noemen in de titel wordt het probleem erkend en brengt de norm duidelijk naar buiten dat agressie en intimidatie ook op sociale media niet getolereerd worden.

04. ZO KAN ONZE WEERBAARHEID WORDEN VERHOOGD

04.1 Bied trainingen over online veiligheid aan bij politieke ambtsdragers.

Alle politieke ambtsdragers zouden geïnformeerd moeten worden over hun online veiligheid en voorbereid moeten worden op de omgang met online haat, niet alleen wanneer ze te maken hebben gehad met online haat. Deelnemers die met hun fractie of gemeenteraad deel hebben genomen aan trainingen over integriteit, weerbaarheid en veiligheid, hebben dat allen als zeer waardevol ervaren. Door trainingen proactief aan te bieden bij de aanvang van elke periode, worden de politici tijdig geïnformeerd over voorbereidingen die ze zelf kunnen treffen, en wat te doen wanneer ze online haat meemaken. Daarnaast laat de regionale en lokale politiek zien dat ze online haat serieus nemen wanneer dergelijke trainingen door hen worden aangeboden en gestimuleerd.

“Ik denk dat er een hele grote kans ligt voor verschillende organisaties; binnen gemeentes, maar waarschijnlijk ook binnen de kamer zelf. ‘Ja verkozen, en wat nu?’. Ik wist alles wel een klein beetje, maar je hebt toch uitdagingen. Dat is een probleem en daar zit absoluut een kans.”

04.2 Voorzie kandidaat- en zittende politici van (digitale) tools die praktische tips en ervaringsverhalen bieden rondom online haat.

Het aanbieden van praktische handvatten voor online veiligheid, naast trainingen, is ook van groot belang. Door persoonlijke informatie preventief af te schermen, kan bijvoorbeeld een hoop leed worden voorkomen. Waar trainingen niet altijd mogelijk of beschikbaar zijn, kunnen informatieve (digitale) bronnen worden aangeboden waar politieke ambtsdragers altijd toegang tot hebben. Juist ook voor kandidaat-politici, om zich voor te bereiden op de komende periode. Denk bijvoorbeeld aan een online platform, zoals de toolkit ‘[Eerste Hulp Bij Online Haat](#)’, of een fysieke brochure. De afzender hiervan kan het beste zo dicht mogelijk bij de politieke ambtsdragers staan, zoals een burgemeester bij de gemeenteraad. Zolang deze informatiebronnen maar actief worden gedeeld en niet door de ambtsdragers zelf achterhaald moeten worden.

“Ik kreeg zo’n boek mee. Waar heel duidelijk werd gezegd, als je een incident hebt, wat je daar mee kan doen. Het is belangrijk dat elke gemeenteraad dat aanbiedt.”

De toolkit 'Eerste Hulp Bij Online Haat' is een online platform, zoals hierboven beschreven, wat als waardevol wordt ervaren door deelnemers die bekend zijn met het platform. Deze toolkit biedt zowel persoonlijke verhalen van lotgenoten, wat steun biedt, als praktische tips om de eigen veiligheid te verbeteren. Er is meer bereik te behalen met deze toolkit, want deze is nog niet alom bekend en vindbaar. Het is aan te bevelen om deze toolkit, of vergelijkbare platformen, prominenter aan te bieden bij politieke ambtsdragers. Ook hier mogelijk weer via de gemeenteraad, of via partijen zelf.

04.3 Bied informatie en trainingen direct aan bij politieke ambtsdragers.

Momenteel wordt veel informatie over online veiligheid aangeboden aan griffiers, die vervolgens zelf de keuze kunnen maken welke informatie ze onder de aandacht brengen van raadsleden. Dit zorgt er aan de ene kant voor dat raadsleden niet overspoeld worden met informatie, maar aan de andere kant zijn raadsleden vaak niet op de hoogte van informatie die ze wel als nuttig beschouwen. De ervaring en inschatting van de griffiers bepaalt in dit geval of de informatie over online veiligheid wel of niet bij de raadsleden terechtkomt. Wat een risico is qua bereik, wanneer griffiers niet bewust zijn van alle ervaringen met online haat die de lokale politici hebben. In de interviews worden meerdere gevallen genoemd waarin raadsleden te laat op de hoogte worden gebracht van meldpunten en informatie over online veiligheid, waarbij die informatie bij de griffiers wel beschikbaar was.

05. ZO WORDEN WE GESTEUND

05.1 Zorg voor duidelijkheid bij welke personen en instanties ontvangers van online haat terecht kunnen.

De meeste deelnemers wisten inmiddels bij wie en waar ze terecht konden voor steun bij online haat - maar dit wisten ze pas nadat ze het hadden meegemaakt (en eventueel waren doorverwezen). Duidelijke communicatie over waar je terecht kan, bij de start van iemands aanstelling, is erg belangrijk. Op zoek moeten naar de juiste persoon na een vervelende ervaring kost extra energie, die politieke ambtsdragers vaak niet hebben. Daarnaast is het bij deze communicatie belangrijk dat er duidelijk wordt vermeld dat je bij die personen terecht kan wanneer je online haat ervaart, in welke vorm dan ook. Zo wordt online haat als serieus probleem bestempeld en weten politieke ambtsdragers dat ze zich niet aanstellen als ze aankloppen met hun ervaring.

Het is per persoon verschillend bij wie je graag je verhaal doet; waar de een zijn hart gemakkelijk kan luchten, voelt een ander zich daarover niet op zijn gemak. Daarnaast kan het onprettig zijn om een ervaring te delen met iemand binnen de werkkring, bijvoorbeeld wanneer de zender van online haat een goede bekende is van de vertrouwenspersoon. Een aanbod van meerdere personen en instanties, zowel binnen als buiten de werkkring, is daarom cruciaal bij het bieden van steun.

Een goed voorbeeld van steun bieden aan een specifieke doelgroep is Persveilig, opgericht voor journalisten. Deze organisatie faciliteert onder andere trainingen en persoonlijke ondersteuning.

05.2 Neem zoveel mogelijk werk uit de handen van politieke ambtsdragers bij het maken van een melding of bij het doen van aangifte.

Empathie en begrip is fijn wanneer een ontvanger van haat diens ervaring deelt, maar actie is vaak net zo belangrijk. Wanneer iemand daar zelf niet toe in staat is, om welke reden dan ook, moet deze actie opgepakt en uitgevoerd worden door iemand anders. Actie kan hier gaan om aangifte doen, een melding maken, maar ook om een stopgesprek of de zender van haat hier op een andere manier op aanspreken. De rol van griffiers en de burgemeester en de commissaris van de koningin in de provincie is van groot belang. Veel deelnemers vertellen dat deze rol ook goed wordt opgepakt wanneer daar om gevraagd wordt. Waar mogelijk, moet dan ook zoveel mogelijk uit de handen van de ontvangers van online haat worden genomen.

Vanuit de gesprekken in dit onderzoek blijkt dat het protocol 'Stappenplan Melding en aangifte voor politieke ambtsdragers' nuttig is, maar ook overweldigend kan zijn. De deelnemers zelf willen zo min mogelijk energie kwijt zijn aan de online haat, maar ook degene die aangifte voor hen doet wil graag een zo laagdrempelig mogelijke aanpak. Duidelijke stappenplannen en protocollen zijn goed, maar niet meer dan dat ze echt nodig zijn.

Aangifte of melding doen bij de politie kost veel energie, en het uitbesteden ervan wordt dus gewaardeerd. Hoe lager de drempel, hoe groter de kans dat aangifte of formele melding gedaan wordt. Voor het doen hiervan is voldoende bewijs nodig, wat er vaak voor zorgt dat alle haatuitingen zorgvuldig doorgelezen en opgeslagen moeten worden. Dat kan voor de ontvangers extra pijnlijk zijn en veel energie kosten. Wanneer er een sterk vermoeden bestaat dat het mogelijk is om aangifte te doen, kan de ontvanger geholpen worden door het registreren van bewijs uit handen te nemen.

05.3 Zorg voor voldoende capaciteit bij de politie om alle meldingen en aangiftes passend te behandelen.

Bij het doen van aangifte is het van groot belang dat de aangifte door de politie met de aandacht behandeld wordt die het verdient. In verhalen van deelnemers komt naar voren dat de politie niet altijd de capaciteit heeft om dit te doen, waardoor meldingen en aangiftes niet (goed) worden behandeld en er geen zaak uit voortkomt. Deze verhalen werken demotiverend voor politieke ambtsdragers om aangifte of melding bij de politie te doen. Belangrijke randvoorwaarde is dat het ministerie van Justitie en Veiligheid voor voldoende capaciteit en kennis bij de politie dient te zorgen voor opvolging. Plus een wetgeving die aansluit bij de actuele realiteit en bescherming van politieke ambtsdragers.

05.4 Zorg ervoor dat collega politici die online haat zenden worden aangesproken op hun gedrag - en dat de ontvanger dit niet zelf hoeft te doen.

De haat van collega politici komt extra hard aan. In de opinie van de deelnemers zouden politici juist moeten samenwerken, ondanks de verschillende standpunten. Momenteel komt het vaak op de ontvangers van online haat aan om collega's aan te spreken op het uiten hiervan. Deze momenten zijn cruciaal voor de politieke arena om te laten zien dat online haat niet getolereerd wordt, en al helemaal niet onderling. Burgemeester, voorzitters of andere ambtsdragers met een leidende rol zouden in dergelijke gevallen moeten optreden. Zij kunnen het opnemen voor de ontvanger, en de zender van online haat aanspreken op grensoverschrijdend gedrag. Zo wordt er een front gevormd en duidelijk uitgedragen dat online haat niet getolereerd wordt.

LITERATUURLIJST

DeGoedeZaak. (2020). *EersteHulpBijOnlineHaat*. DeGoedeZaak. Geraadpleegd op 3 oktober 2022, van <https://www.eerstehulpbijonlinehaat.nl/>.

Nijenhuis, J. (2021, 3 februari). Zooming in on the Netherlands. *European Observatory of Online Hate*. Geraadpleegd op 6 maart 2023, van <https://eoooh.eu/blog/zooming-in-on-the-netherlands>.

Hogeschool Inholland (2021, 31 maart). *Inholland in de media met #datmeenjeniet*. Geraadpleegd op 3 oktober 2022, van <https://www.inholland.nl/nieuws/inholland-in-de-media-met-datmeenjeniet/>.

Rathenau Instituut (2020, 22 oktober). *Manifest: 10 ontwerpeisen aan de digitale samenleving van morgen*.

Rathenau Instituut (2021). *Online ontspoord – Een verkenning van schadelijk en immoreel gedrag op het internet in Nederland*. Den Haag (auteurs: Huijstee, M. van, W. Nieuwenhuizen, M. Sanders, E. Masson en P. van Boheemen)

Runhaar, H. (2021). Trolleleger verjaagt jong, politiek talent, eerste hulp bij online haat moet uitkomst bieden. *Leidsch Dagblad*. Geraadpleegd op 3 oktober 2022, van https://www.leidschdagblad.nl/cnt/dmf20210205_27725765?.

Saris, K., & Van de Ven, C. (2021, 3 maart). *De online haat dreigt vrouwen uit de Online ontspoord 170 politieke arena te verdrijven*. De Groene Amsterdammer. <https://www.groene.nl/artikel/misogynie-als-politiek-wapen>.

Steijaert, M., & Wijnhoven, M. (2022, mei). *Het online plafond*. Atria.

Van Beek, G. (2020, 2 juli). 'Online haat neemt verder toe' [Radio Fragment]. Textgain bij Stax&Toine. AVROTROS. Geraadpleegd op 6 maart 2023, van <https://www.nporadio1.nl/nieuws/binnenland/66afd1c2-68a7-4e33-9cb1-434f61f60e11/online-haat-neemt-verder-toe>.

Van Bekkum, D. (2021). Hulp voor politici in de strijd tegen online haat, bedreiging en trollenlegers. *De Volkskrant*. Geraadpleegd op 3 oktober 2022, van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hulp-voor-politici-in-de-strijd-tegen-online-haat-bedreiging-en-trollenlegers~b40306f9/>.